

АЛАНИ НА ПРАВОБЕРЕЖІ СЕРЕДНЬОЇ ВОЛГИ У ПЕРІОД РАНЬОГО ТА РОЗВИНУТОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (VI—XIII СТ.)

Правобережжя середньоволзького регіону традиційно пов'язують з розселенням мордви — народу фінно-угорського походження, формування якого в основному відбувалося у середні віки. Проте в історії цієї етнічної групи є чимало більших плям. Досить цікаво, що на це ще наприкінці XIX ст. звернули свою увагу автори статті „Мордва” в „Енциклопедичному словнику” Ф.А. Брокгауза та І.А. Ефрана: „Мордва — самое значительное из восточно-финских племен, насчитывающее до 1 милл. душ и живущее в губерниях Нижегородской, Пензенской, Тамбовской, Симбирской, Казанской, Самарской, Уфимской, Оренбургской и Саратовской. Древнейшее упоминание о нем — страна *Mordia* у Константина Багрянородного и племя *Mordens* у Иордана. Позже М. играет роль в истории княжества рязанского и суздальско-нижегородского. По исследованиям финнологов, основанных на изучении языка, М испытала некогда культурное влияние живших по соседству с ней германцев, литовцев, славян и каких-то иранских племен....» [Мордва, 1896, с. 838—839]. Дані археології та письмових джерел дозволяють вважати, що за часів середньовіччя цими «іранськими племенами» могли бути алани північнокавказького походження. Необхідно зазначити, що ця проблема була вже в центрі уваги археологів, істориків та лінгвістів. Проте висновки дослідників щодо масштабів впливу пізніх іранських племен на розвиток мордви відзначалися різними підходами в інтерпретації археологічного матеріалу та даних письмових джерел.

Так, В.І. Віхляєв зазначив, що вже у VI ст. на місцях розселення мордовських племен набули поширення однолезвійні мечі північнокавказького типу, наконечники списів, стріл та кінське спорядження у вигляді стремен та вудил. Дослідник вважає, що ці вироби були необхідні мордовським дружинникам, які змушені були обороняти південні рубежі території своїх племен від досить частих набігів кочівників [Віхляєв, 1988, с. 17]. Необхідно зазначити, що В.І. Віхляєв використав результати археологічних досліджень М.Р. Полєських.

М.Р. Полєських зумів виділити серед інвентарю Армійовського могильника, що функціонував у V—VI ст., мечі, які знаходять аналоги серед озброєння населення Північного Кавказу того ж часу. Мечі там були з двома і одним лезом та напущеною перекладиною видовжено-овальної форми. На думку дослідника, „початковою формою первого типа були мечи пізньосарматського часу” [Полесских, 1968, с. 198]. Крім мечів, на території розселення мокшанських племен були знайдені й інші озброєння, а також поясні набори VI—VII ст., що мали подібність до виробів Північного Кавказу того ж часу.

М.Р. Полєських також виявив на Борковському та Поломському могильниках поясні набори, що складалися із пасків з набором видовжених бляшок та пряжок: квадратною обіймицею. Дослідник знайшов ім аналоги на матеріалах

ранньосередньовічного катакомбного могильника у с. Гжигет, що експонувалися у Нальчикському краєзнавчому музеї [Полесских, 1968, с. 203—204]. Південне походження також мають браслети, знайдені у речових комплексах Армійовського, Серповського та інших ранньосередньовічних могильників Правобережжя Середньої Волги. Знайдені там бронзові круглі розімкнуті браслети з обрубленими кінцями у багатьох деталях схожі з виробами із катакомб північнокавказьких могильників Чмі, Гіляч тощо [Вихляев, 1974, с. 57].

У VI—VII ст. на території розселення мордовських племен набули поширення й речі кінського спорядження у вигляді стремен та вудил. Досить показові у цьому стремена із Серповського могильника, що мали аркоподібну форму із зігнутою або прямою розширенкою підніжкою та прямокутним вушком з отвором для паска. Все знаходить аналоги і серед речей Північного Кавказу того ж часу. окрім стремен із матеріалів Серповського могильника, становлять інтерес й вудила, що відносяться до тих же типів, що й вироби з Північного Кавказу. Усі вони двохскладові з прямыми псаліями. Схожі вудила є в інвентарі Галіатського склепу початку VIII ст. [Крупнов, 1940, табл. V, 31].

Усі ці збіжності у ранньосередньовічних речових комплексах правобережжя Середньої Волги дали підстави В.І. Віхляєву вважати, що за часів раннього середньовіччя відносини між мордовськими племенами і північнокавказькими аланами могли мати лише торгівельний характер, хоча при цьому він припускає постійність цих контактів [Віхляев, 1974, с. 58; Віхляев, 1988, с. 17]. На відміну від нього, М.Р. Полесских дотримувався думки, що у середовище давньої пензенської мокши могли вселятися північнокавказькі алани. Як доказ цього, він навів поховання №№ 191 та 215 (чоловіче і жіноче) Армійовського могильника, що були здійснені за місцевим ритуалом, але дуже відрізнялися іноземним походженням похованального інвентарю [Полесских, 1968, с. 207]. Припущення М.Р. Полесских виглядає більш переконливим, ніж думка В.І. Віхляєва через низку аргументів.

По-перше, звертає на себе увагу присутність на ранньосередньовічних могильниках в місцях розселення мордовських племен переважно речей озброєння та кінського спорядження. Якби відносини між мордою та північнокавказькими аланами мали характер торгівельних відносин, то мусили б переважати знахідки господарчого характеру.

По-друге, складна політична ситуація на Півдні Східної Європи у ранньосередньовічний період аж ніяк не дозволяла аланам Північного Кавказу активно займатися торгівлею з мордовськими племенами Правобережжя Середньої Волги.

Так, вже події епохи Великого переселення народів привели до того, що етнічна ситуація у степах Євразії змінилася кардинально — племена іраномовних сарматів і аланів опинилися в загальному потоці руху народів, викликаного міграцією гунів до Центральної і Західної Європи. Внаслідок цього, у степах Східної Європи утворився своєрідний вакуум. Іраномовне сармато-аланське населення збереглося переважно в лісостепу, передгір'ях Криму і Північного Кавказу та в стаціонарних поселеннях на берегах річок Північного Причорномор'я. Проте цей вакуум вже у другій половині V ст. — у першій половині VI ст. був заповнений новими етнічними групами. Так, у другій половині V ст. у степах Північного Кавказу з'явилися нові тюркомовні

населення Приуралля попередньої скіфо-сарматської епохи [Трофимова, 1952, 56–65]. З огляду на ці особливості деякі дослідники пов'язали існування Стерлітамакського могильника з перебуванням аланів, походження яких ще й досі залишається предметом дискусій [Іщериков, 1952, с. 85; Ахмеров 1955, с. 164 Трофимова 1952, с. 65]. Так, Р.Б. Ахмеров схилявся до тієї думки, що населення, яке залишило Стерлітамакський могильник, могло мати і не північнокавказьке походження [Ахмеров 1955, с. 164]. Однак існування Стерлітамакського могильника можна пояснити міграцією північнокавказьких аланів у VI ст. і пізніше на Північний Схід у середовище близьких до них в культурному та етномовному аспектах найпізніших сарматів.

Процес утвердження аланських племен у середовищі мордовського населення знайшов своє відображення також у письмових джерелах. Дослідники вже давно одностайні в думці, що етнонім Мордва в формі *mordens* зустрічається вперше у VI ст. у творі Йордана «Гетіка» [Клима, 1989, с. 44]. Племена мордви Йордан згадує при перелічені північних племен, які неначе були підкорені готським королем Германаріхом у догунський період: «После того как король готов Геберих отошел от дел человеческих, через некоторое время наследовал королевство Германарих благороднейший из Амалов, который покорил много весьма воинственных северных племен и заставил их повиноваться всем законам. ... Покорил же он племена гольтескиров, тиудов, инаунков, васинабронков, меренс, морденс, имнискаров, рогов, тадзанс, атаул, навего, бубегенов, колдов»¹ [Йордан, 1960, с. 89, 150]. З приводу цієї згадки північних народів перекладач на російську та коментатор твору Йордана — Є.Ч. Скржинська зазначила: «Йордан явно стремился подчеркнуть могущество Германариха, которого он выделяет как "благороднейшего из Амалов". Однако, чтобы точно и убедительно сообщить о его завоеваниях, Иордану не хватало сведений. Слишком краток и поверхностен его рассказ о Германарихе который покорил ряд "северных племен" и этим якобы заставил сравнивать себя с Александром Македонским. Подозрительным кажется вклинившееся в латинский текст греческое слово "арктои"... оно указывает, что данное место откуда-то списано но едва ли заимствовано у Кассиодора, отличавшегося своим отделанным стилем.... Нагромождая этнические названия, автор, возможно пользовался каким-нибудь дорожником... Механически приведенный перечень племенных названий свидетельствует о направлении пути и о том, что в VI в., когда могли пользоваться тем дорожником, который служил источником Иордану, упоминаемые им чудь, весь меря, мордва представляли собой определенные этнические группы» [Йордан 1960, с. 265–266]. Лише у першій половині Х ст. Костянтин Багрянородний почав знову згадувати назву країни Мордіа (*Mord'a*), локалізація якої не відрізняється детальністю [Константин, 1991, с. 156–157, 174–175]. Трохи пізніше етнонім Мордва у різних формах набув поширення у джерела XІІ–XІІІ ст.: „Повіст”

¹ Nam Gothorum rege Geberich rebus humanis excedente post temporis aliquod Hermanoricus nobilissimus Amalorum in regno successit, qui multas et bellicosissimas arctoi gentes perdomuit suisque parere legibus fecit. ... habebat si quidem quos domuerat Gothiscyltha, Thiudos, Inaunxis, Vasinabroncas, Metens, **Mordens**, Imniscaris, Rogas, Tadzans, Athaul, Navego, Bubegenas Coldas.

врєм'яних літ". у творах католицьких місіонерів Юліана, Бенедикта Полона, Плано Карпіні [Клима, 1989, с. 44—45].

Виникнення етноніму мордва О.І. Попов пояснює наступим чином: «Несмотря на такое сравнительно позднее появление наименования мордва в письменных источниках, весьма вероятна значительная древность этого имени, которое, безусловно, принадлежит к тому же кругу этнических названий, как и многие другие, относящиеся к финно-уграм, вроде следующих: меря, мурома, мары, (уд)-мурт (мурт "человек"), (коми)-морт (морт также "человек"). По-видимому, в какой-то период жизни степей южной России здесь получил широкое распространение термин мермар- и т. д. в различных звуковых вариантах (благодаря огромной разноплеменности), означавший одно и то же: "смертный", "человек", "муж". Помимо многих соответствующих иранских и кавказских слов, имеющих примерно то же звучание и смысл, как мы видим, аналогичные данные сохранились у тех финно-угорских народностей, кои как-то достаточно близко соприкасались с южнорусским, киммеро-скифским, иранско-кавказским разноплеменным миром. Очень далеко к северу этот термин мер- не проник и отложился только в языках народов и племен древнейших групп Кавказа и Предкавказья на юге и в языках древнейших народов среднего пояса Восточной Европы, главным образом финно-угров. В степи благодаря историческим переменам этот термин впоследствии исчез. В самом мордовском языке мы находим соответствующее слово в форме миръде ("муж"). Таким образом, термин мордва получает удовлетворительное объяснение» [Попов, 1973, с. 102—103].

Проте якщо співставити дані археології про появу пам'яток північнокавказького походження на правобережжі Середньої Волги у VI ст. з першою згадкою Йорданом етноніма морденс саме у VI ст., то можна побачити певний зв'язок. Цей факт варто пояснити тим, що у VI ст. переселенці з Північного Кавказу — іраномовні алани — посіли панівне становище у середовищі місцевих фінно-угорських племен, що сприяло поширенню на Середній Волзі етноніма іранського походження — морденс.

Є також підстави вважати, що у більш пізній період, за часів домінування хозарів у Східній Європі та на Північному Кавказі, відбулась нова міграція аланів з Північного Кавказу до правобережжя Середньої Волги. Дослідниками вже давно доведено, що у першій половині VIII ст. лісостепове Подоння заселили вихідці із західної частини північнокавказької Аланії — Acil. Цілком можливо, що цих аланів-асів хозари переселили із Західної Аланії цілеспрямовано, намагаючись вирішити два завдання: 1) послабити separatism аланів-асів на Північному Кавказі; 2) посилити за рахунок аланів-асів північно-західні кордони Хозарського каганату. Однак дані археології свідчать про те, що окремі групи цього ж населення в хозарський період з'явились також на правобережжі Середньої Волги.

Так, на території Пензенської обл. у насипу кургану доби бронзи біля с. Садовки було досліджено впускне поховання в ямі, якому були притаманні наступні риси: небіжчик знаходився у витягнутому положенні на спині головою на Північний Схід. Особливий інтерес становить поховальний інвентар (поясний набір, наконечник паска, тощо), що, на думку М.Р. Полесських, знаходить аналоги зі знахідками північнокавказьких та Верхньосалтівського катакомбного могильників VIII ст.

[Полесских, 1956, с. 70–71]. Хоча сама конструкція поховальної споруди не вказує на прямий генетичний зв'язок з аланами Північного Кавказу!

До цього ж часу дослідники відносять поширення на території мордви бронзових та срібних сережок салтівського типу з підвісками однієї кульки із зернью або кількох кульок. Сережки схожого типу були знайдені в багатьох похованнях Крюківсько-Кунського, Пановського та Єлизавет-Михайлівського могильників [Вихляев, 1974 с. 60]. Аналогічні вироби були знайдені в Подонні в катакомбах Верхньосалтівського та Дмитрівського могильників [Бабенко, 1911, рис. 157; Плетнєва, 1967, рис. 38]. Крім того, аналоги з виробами аланів VIII—Х ст. мають шкіряні паски, які часто знаходять в похованнях на території розселення мокшанських племен. Вони були прикрашені металевими бляшками на наконечниках [Алихова, 1969, с. 12]. Прямі аналоги цим виробам знаходяться в інвентарі катакомбних могильників Подоння [Плетнєва, 1967 с. 161—166].

У VIII—Х ст. у межиріччі Сури і Цни набули широкого поширення і предмети озброєння аланів. До них, у першу чергу, слід віднести шаблі із зігнутими клинками що зберегли своє колишнє брускоподібне перекриття, котре розширяється посередині і звужується по кінцях [Материалы по истории..., 1952, табл. XXIV, 5] Ідентичні вироби були знайдені в катакомбах Верхньосалтівського та Галіатського могильників [Мерперт, 1955, с. 23, рис. 1, 1; 2, 1]. Із предметів озброєння на території мордви слід виділити сокири-молоти, що мали видовжений обушок та круглу молоточкоподібну голівку. Аналогічні вироби набули широкого поширення у місцях розселення аланів у лісостеповому Подонні та Північному Кавказі. На території розселення мордовських племен у хазарський період набули поширення вудила з прямыми та есоподібними псаліями та стремена, схожі на стремена із більш раннього Серповського могильника. Схожі за формою вироби мали поширення як в Подонні, так і на Північному Кавказі.

Таким чином, можна констатувати, що у VIII—Х ст. матеріальна культура мордовських племен правобережжя Середньої Волги зазнала значного впливу з боку аланів північнокавказького походження. Проте незрозуміло, наскільки значною була присутність аланів у хазарський період у регіоні?

У свій час А.Є. Алихова відзначила, що в похованнях на території розселення мордви-мокші з VIII ст. набув поширення поховальний обряд, відповідно до якого жінка була похована на правому боці з підігнутими ногами, у так званому „скрюченому положенні”, з руками, розташованими біля обличчя [Алихова, 1949 с. 138; Алихова, 1959, с. 31–32]. Характерно, що такий звичай був широко поширений у аланів лісостепового Подоння [Плетнєва, 1967, с. 91]. А.Є. Алихова першою висловила думку, що обряд скорченості у цинській групі пам'яток може свідчити про етнічні контакти мордовських і аланських племен [Алихова 1959, с. 32; Алихова 1969, с. 5].

О.О. Тортіка у своїй докторській дисертації та монографії намагається це пояснити наступним чином: „...археологічним проявом цього руху народів в постхазарський період, протягом змін в етногеографії Східної Європи в середині другої половини Х ст. стало виникнення обряду скорчених жіночих поховань на мордовських могильниках у басейні р. Цни. До цього такий обряд тут не спостерігався. У свою чергу, до середини Х ст. подібний обряд або його елементи

були характерні для аланського населення СМК, її лісостепового варіанта. ... Імовірно, після походу Святослава 965 р., що зачепив Донські території Хозарського каганату, Саркел, житла аланів-ясів (тобто лісостеповий варіант СМК), частина аланів могла перейти до пошуків нових місць проживання. Швидше за все, це могли бути найпівнічніші, прикордонні з Руссю племінні підрозділи аланів... Переселенці, які бігли з рідних місць, отримували низький соціальний стан, у таких умовах їх культура не могла розвиватися і дуже швидко зникла. Показово, що аланський обряд на мордовських могильниках зафікований саме на деяких жіночих похованнях. У традиційних суспільствах замкнутого типу, що зберігають племінні форми організації, шлюби з іноплемінниками (іноплемінницями) могли слугувати індикатором військово-політичного статусу етносу. Достатньо часто у домінуючих етносів шлюби з іноплемінницями не були добровільними. Очевидно, з середини — другої половини Х ст. частина аланського населення почала втрачати власну соціальну структуру, руйнуються окремі племена і громади. У результаті аланські жінки виконують ту або іншу роль (дружин, наложниць, рабинь) у мордовському племінному середовищі. Це явище не було масовим. Воно фіксується поодинокими похованнями на мордовських могильниках відповідного часу. Водночас типовий для аланів катакомбний обряд поховання в нових умовах не помічається. Усе це свідчить про досить швидку втрату традицій й асиміляцію постсалтівського населення" [Тортіка, 2007, с. 19—20; Тортіка, 2006, с. 343—345].

Однак таким висновкам знайдуться певні запереченні. По-перше, відсутність катакомбних поховань на правобережжі Середньої Волги у хозарський період не може означати там відсутність або пригнічене становище аланів. Є сенс знову звернути увагу на особливості місцевого болотистого ґрунту, що не дозволяло будувати катакомби. Нам відомі випадки зміни середньовічними аланами конструкції поховальних споруд. Так, у верхів'ях Кубані на Північному Кавказі в умовах високогір'я алани перейшли від ґрутових катакомб до скельних склепів [Минаєва, 1971, с. 172]. Крім того, знов звертає на себе увагу присутність на могильниках VIII—Х ст. у чоловічих похованнях переважно речей озброєння та кінського спорядження. Питання в тому, навіщо хозарам було озброювати морду зброяю та ще аланського походження? Необхідно враховувати складність політичної ситуації на околицях Хозарського каганату, де проживали мордовські племена, які тяжіли до незалежності. На користь того, що деякі чоловічі поховання правобережжя Середньої Волги могли бути залишені аланами, а не мордою, свідчить те, що в басейні Середньої Цни у деяких чоловічих похованнях VIII—XI ст. були знайдені жіночі коси [Аліхова, 1969, с. 6]. У нащадків кавказьких аланів — осетинів ще й досі існує звичай під час поховального обряду відрізати косу у вдови і класти її у могилу чоловіка-небіжчика. Б.О. Калоєв пояснював це намаганням замінити стародавній звичай іраномовних племен приносити дружину (заручницю) у жертву померлому [Калоєв, 1984, с. 6]. Досить цікаво, що в аланських катакомбах жіночі коси не збереглися, а на правобережжі Середньої Волги ми можемо зафіксувати цей звичай. Це лише можна пояснити особливостями оточуючого навколошильного середовища. Отже, найбільш багаті чоловічі поховання з кінським спорядженням на могильниках правобережжя Середньої Волги у VIII—Х ст. мали бути залишені саме аланами.

По-друге, наявність „скорчених” жіночих поховань на боці, як на катакомбних могильниках того ж часу, є свідченням того, що аланські чоловіки продовжували ховати своїх жінок за традиційним аланським звичаєм, не дивлячись на відсутність катакомбних склепів. При цьому дружинами місцевих аланів могли бути як власне аланки, так і жінки із середовища місцевого мордовського населення (якщо враховувати наявність тут військового аланського контингенту, де чоловікам не могло вистачити жінок). В першу чергу, необхідно звернути увагу на те, що скорчені жіночі поховання на мордовській території з'явились не в середині Х ст., як вважає О.О. Тортіка, а ще у VIII ст., якщо дані А.Є. Аліхової є вірними [Алихова 1949, с. 138; Алихова 1959, с. 31–32]. І саме це за часом співпадає з появою озброєння «аланського» типу у чоловічих похованнях, які традиційно відносили до мордовських.

Дані етнології свідчать за те, що у традиційних суспільствах чоловіки могли ховати своїх дружин іноплемінного походження за звичаями свого племені лише за умови її високого соціального статусу. Якщо жінка мала низке соціальне положення, то її соплемінники, які знаходились поруч з нею, мали поховати її за звичаями її племені. У свій час С.О. Плетньова, проаналізувавши результати досліджень на катакомбних склепах лісостепового Подоння та Північного Кавказу, а також залучивши дані нарського епосу осетинів, дійшла висновку про високий статус жінки в аланському суспільстві [Плетнєва, 1983]. Свідоцтва етнографічного характеру також підтверджують достатньо рівноправне положення жінки і чоловіка в осетинському суспільстві при вирішенні багатьох спільних питань [Джавахадзе, 1989, с. 95—106; Магометов, 1962, с. 15—51]. Отже, алани на правобережжі Середньої Волги могли ховати за аланським звичаєм не лише своїх дружин аланського походження, а й жінок з оточуючого мордовського середовища.

Цілком можливо, що могильники зі скорченими жіночими похованнями та багатим інвентарем північнокавказького походження у чоловічих похованнях, серед якого було багато зброї, були залишені саме аланами, яких хозарський уряд переселив ще у VIII ст. (про що свідчать археологічні дослідження А.Є. Аліхової) з Північного Кавказу до правобережжя Середньої Волги для утвердження своєї зверхності над мордовськими племенами. Тобто північнокавказькі алани на правобережжі Середньої Волги виконували ті ж функції, що їхні родичі у лісостеповому Подонні.

Звичай ховати небіжчини у скорченому положенні на боці з часом набув ще більшого поширення і у XII–XIV ст. став типовим для жіночих поховань на території, яку традиційно співвідносять з розселенням мордви-мокші. [Алихова, 1959, с. 32; Алихова 1969, с. 5]. Всё це дало підстави А.Є. Аліховій вважати, що після падіння Хозарського каганату нові аланські переселенці просунулась із лісостепового Подоння на Північний Схід, в середовище мордви-мокші принесли з собою традицію ховати жінок на боці у скорченому положенні і племінну назву Буртас [Алихова, 1959, с. 32; Алихова, 1969, с. 5].

У зв'язку з цим особливий інтерес становить етнічний термін буртас, який деякі дослідники вважають самоназвою східноєвропейських аланів-асів, які проживали на Середній Волзі та у лісостеповому Подонні. При цьому дослідники намагались пояснювати назву буртас за допомогою осетинської мови. Насамперед, зверталась

увага на різноманітні форми написання цієї етнічної назви в письмових джерелах. При цьому Б.М. Заходер, В.Ф. Мінорський та інші дослідники звернули увагу на те, що ця назва була відома в російських текстах XIII–XVII ст. як буртас, у мусульманських авторів IX–XI ст.: ал-Кальбі як б.рдјас, ал-Масуді, Істахрі та Ібн Хаукаля як б.ртāс, в Ібн Русте та Гардізі як б.рдāс, в „Худуд ал-‘Аlam” як б.рāдāс, а в ал-Бакрі – як ф.рдāс. А це спонукає вважати, що оригінал цієї назви мав виглядати інакше ніж російське буртас [Гаркави, 1870, с. 15; Заходер, 1962, с. 230; Minorsky, 1937, р. 462]. На підставі цього В.Ф. Мінорський прийшов до висновку, що форма ф.рдāс, подана в ал-Бакрі, є найбільш близькою до оригіналу [Minorsky, 1937, р. 462].

Як наслідок цього, дослідниками були запропоновані кілька варіантів перекладу назви ф.рдāс як самоназви східноєвропейських аланів-асів, якщо виходити з того, що у другій частині цієї назви має бути самоназва аланів – ас. При цьому дослідники припускались двох варіантів цього етноніма: ф.ртāс та ф.рдāс. Т. Левицький та Г.Є. Афанасьев схильні бачити в його першій частині осетинський термін *fyr / furt* – „син, нащадок” і відповідно до цього переклали з осетинської ф.ртāс як „нащадки асів” [Lewicki, 1965, с. 1–14; Афанасьев, 1984, с. 39]. В.А. Бушаков пропонує розглядати цю етнічну назву як осетинський термін *фардағ ас* – „аси, які відокремились” [Бушаков, 1995, с. 38–40]. О.Пріцак та І.Г. Добродомов співвідносять першу частину терміна з осетинським *furd / ford* – “велика річка” і відповідно до того перекладають ф.рдāс як „річкові аси” [Pritsak, 1978, р. 264; Добродомов, 1980а, с. 40].

Однак можна вважати, що етнонім ф.рдāс міг нести в собі інформацію і про рід діяльності його носіїв. Доречно нагадати, що в середовищі іраномовних народів у минулому набули поширення етнічні назви, які вказували на господарські й культурні особливості населення. Так, варто пригадати інформацію Геродота про скіфів-кочівників, скіфів-орачів, скіфів-землеробів тощо. Східні автори повідомляли, що буртаси активно займалися трансконтинентальною торгівлею. Як випливає з інформації ал-Масуді, із країни буртасів надходили „хутра чорних і рудих лисиць, що отримали назву буртасі” [Мінорський, 1963, с. 196; Заходер, 1962, с. 242]. Ібн Русте додає, що найбільшу частину майна буртасів становлять хутра куници і бобра [Заходер, 1962, с. 242]. Як свідчить історична традиція, у часи середньовіччя трансконтинентальна торгівля була зосереджена по берегах річок на переправах і бродах. Деякі з них ставали спочатку епізодичними, а потім постійними місцями торгівлі [Пріцак, 1965, с. 94]. Виходячи із цього можна припустити, що торгівлею в найбільш сприятливих місцях могли займатися люди, первісною функцією яких могло бути обслуговування переправ. У зв'язку із цим доречно припустити, що етнонім ф.рдāс міг нести в собі інформацію саме про рід занять його носіїв.

Тому є сенс звернути увагу на думку В.І. Абаєва, згідно з якою у мові середньовічних аланів існувало окреме слово для позначення бруду, переправи – *fard*, що було похідним від давньоіранського *r̥tū*, з тим же значенням [Абаев, 1958, с. 485–486]. Звідси логічно міркувати, що термін “аси бруду” у середовищі східноєвропейських аланів міг мати вигляд *fard-as*, тобто буртаси арабо-перських джерел, у чому варто бачити посередництво тюркських мов, де відсутній приголосний [ф]. Отже, термін *fard-as* міг бути самоназвою східноєвропейських

аланів і вказувати на те, що носії його займалися обслуговуванням переправ через річки, броди тощо. Питання в тому, де він міг виникнути? Отже, відомо, що у хазарський період алани проживали не лише на Північному Кавказі, а й у степах Волго-Донського межиріччя, у лісостеповому Подонні та, як випливає з наведеного, також на правобережжі Середньої Волги. На нашу думку, він міг виникнути там, де проходили постійні торгівельні комунікації. До цих місць можна віднести і Середню Волгу. Дані джерел XII—XIII ст. дозволяють бачити в буртасах Середньої Волги саме аланів і це при тому, що більш пізній близький за семантикою до запропонованої етимології етнічного терміна буртас етнонім бродники фіксується на території не лише Північного Причорномор'я, а й в місцях, наближених до правобережжя Середньої Волги.

Кілька десятиліть тому Г.Є. Афанасьев висунув гіпотезу, згідно з якою під буртасами IX—X ст. мусульманських авторів слід бачити насамперед аланів лісостепового Подоння. При цьому він звернув увагу на етнографічні особливості буртасів, що, на його думку, мали збігатися з даними про аланів північно-західної частини Хозарського каганату. При цьому дослідник вважав, що слід довіряти лише тим джерелам, які „локалізують буртасів на захід від Ітіля”. При цьому дослідник акцентував увагу на аланському походженні етноніма буртас, припускаючи при цьому можливість проживання аланів і поза межами лісостепового Подоння, в інших районах Східної Європи [Афанасьев, 1984, с. 28—41]. Дійсно, анонімний автор „Худуд ал-‘Аlam” [Minorsky, 1937, р. 1962], ал-Масуді у деяких уривках своїх творів [Минорский, 1963, с. 195—196] та деякі інші мусульманські автори локалізують буртасів безпосередньо не на Волзі, а на захід від неї. Проте ці дані не містять чіткої інформації про локалізацію буртасів саме у лісостеповому Подонні, і свідоцтв такого характеру дуже мало.

Проте О.О. Тортіка, на основі аналізу даних більшості ранньосередньовічних географічних текстів арабо-перської писемної традиції, дійшов досить цікавого висновку, що „приволзька локалізація буртасів, як і раніше, є найприйнятнішою і найвідповіднішою змістові середньовічних географічних описів” [Тортіка, 2007, с. 19]. І дійсно, найбільш детальні описи буртасів та їхньої країни, що містяться у творах ібн Русте [Хвольсон, 1969, с. 19—24], ал-Масуді [Минорский, 1963, с. 195—196], ал-Бакрі [Ізвестия ал-Бекри..., 1878, с. 1—63] та багатьох інших мусульманських авторів, дозволяють локалізувати країну буртасів у першій половині X ст. (якщо враховувати компілятивний характер цих творів) по-сусіству з волзькими болгарами. Таку ж локалізацію буртасів подає у своєму листі хазарський цар Йосип [Коковцов, 1932, с. 98—99]. Обґрунтовуючи своє припущення про локалізацію буртасів мусульманськими авторами саме на Середній Волзі, а не у лісостеповому Подонні, О.О. Тортіка довів, що мусульманські купці на Доні ніколи або майже ніколи не бували, а тому стійких позитивних знань про його басейн не мали, і це відобразила арабо-перська географічна література. У той же час басейн Середньої Волги постійно відвідувався мусульманськими купцями, що і знайшло відображення у повідомленнях арабо-перських географів про знаходження буртасів у Поволжі [Тортіка, 2006, с. 302—333; 430—498].

Проте і Г.Є. Афанасьев, і О.О. Тортіка, обґрунтовуючи свої гіпотези про локалізацію буртасів відповідно або у лісостеповому Подонні, або на Середній Волзі,

практично ігнорують дані ал-Масуді про маршрут походу русів у 913/914 р. до Каспію і звідти [Мінорський, 1963, с. 200], „Худуд ал-‘Алам» [Туманський, 1914, с. 96], Ібн Хаукаля [Бартольд, 1940, с. 35], Істахрі, Йакута та інших мусульманських авторів [Заходер, 1962, с. 232], що, за спостереженнями А.Є. Аліхової, дозволяють локалізувати у X ст. буртасів також у степах Волзько-Донського межиріччя [Алихова, 1949, с. 51—53]. Отже, за даними мусульманських джерел, у першій половині X ст. буртаси були розселені у трьох регіонах Хозарського каганату: на правобережжі Середньої Волги; на землях на захід від Волги; у степах Волзько-Донського межиріччя. Проте найбільш відомими мусульманським географам стали буртаси, які проживали у басейні Волги, бо мусульманські купці дуже часто відвідували Волзький регіон.

Таким чином, є підстави вважати, що хозарський уряд переселив ще у VIII ст. аланів з Північного Кавказу до правобережжя Середньої Волги для утвердження своєї зверхності над мордовськими племенами. Тобто північнокавказькі алани на правобережжі Середньої Волги виконували ті ж самі функції, що їхні родичі у лісостеповому Подонні: вони не лише обороняли північні кордони Хозарського каганату від набігів місцевих племен, а й займалися збиранням данини з місцевої мордви, насамперед, у вигляді хутра, великий попит на яке існував у мусульманських країнах. Військово-політична зверхність аланів над мордовськими племенами сприяла тому, що у IX—X ст. самоназва східноєвропейських аланів Буртас набула поширення на правобережжі Середньої Волги і покривала таким чином не лише місцевих аланів, а й мордовські племена, які знаходились у політичній залежності від них². Тому цілком можна погодитись з думкою Б.М. Заходера, що під буртасами східні джерела розуміли не одне плем'я, а народонаселення, розсіяне на достатньо великій території [Заходер, 1962, с. 238].

Проте події після поразки хозарів від військ Святослава в 965 р. торкнулися не лише аланів правобережжя Середньої Волги, а й аланів лісостепового Подоння. Щодо часу та причин зникнення салтівських поселень у басейні Дону існують розбіжності. Так, С.О. Плетньова та А.З. Віnnіков вважають, що салтівські поселення в басейні Дону припинили своє існування наприкінці IX ст. унаслідок навали печенігів, і це привело аланів-асів до переселення на територію сусідніх слов'янських племен [Плетнєва, 1964, с. 24—33, Плетнєва, 1989, с. 283; Віnnіков, 1984, с. 72—128]. Про переселення аланів, носіїв особливого доліхокранного антропологічного типу, до території сіверян можуть свідчити дані антропологічних досліджень [Алексеев, 1969, с. 191, 194]. М.І. Артамонов вважав, що алани лісостепового Подоння були відомі в Кембріджському документі як жителі країни Асія, які виступили на зламі IX—X ст. проти хозарів і тому зазнали нападу з боку хозарів та, як наслідок того, шукали притулок у печенігів [Артамонов, 1962, с. 358]. О.В. Гадло підтримав цю гіпотезу, але вважав, що в 913 р. ці аси, розгромлені хозарами, були переселені останніми знов до верхів'їв Кубані, звідкіля вони переселилися у VIII ст. [Гадло, 1994, с. 22]. Проте дослідження нумізматичного матеріалу з Верхнього Салтову дозволили О.В. Іченській зробити висновок, що занепад салтівських поселень в лісостеповому Подонні відбувся саме у другій

² Аналогічну ситуацію можна спостерігати з поширенням етноніма *Русь* у середовищі східних слов'ян.

половині Х ст. [Иченская, 1982, с. 145–146]. Саме це дозволяє пристати до думки тих дослідників, які вважають, що салтівські поселення в лісостеповому Подонні зникли як наслідок подій 965 р., що призвели до занепаду Хозарского каганату. О.Б. Головко вважає, що поселення аланів зазнали нападу з боку торків-узів, які були союзниками Святослава у війні проти хозарів [Головко, 1999]. На думку Г.Є. Афанасьєва поселення аланів в Подонні зникли в наслідок слов'янської експансії. Дослідник на основі факту зникнення катакомб у Кисловодській котловині на початку VIII ст. появі їх тут знову у другій половині Х ст. зробив висновок про переселення аланів спочатку звідси до Середнього Подоння і наступне повернення їхньої частини на батьківщину після розгрому Хозарського каганату [Афанасьев, Рунич, 2001, с. 236–239]. Цікаво, що на можливість зворотнього переселення аланів з Дону на Північний Кавказ вказував ще А. Гакстенгаузен, який робив посилання на грузинські летописи, але не називав їх [Кузнецов, 1969, с. 300]. Проте А.Є. Аліхова засвідчила факт відселення частини носіїв лісостепового варіанту салтівської культури до правобережжя Середньої Волги після середини Х ст. Про це може свідчити, наприклад, те, що звичай ховати небіжчиць у скорченому положенні на боці з часом набув ще більшого поширення і у XII–XIV ст. став типовим для жіночих поховань на території, яку традиційно співвідносять з розселенням мордви-мокши та буртасів. Це і дало дослідниці підстави вважати, що частина аланів після падіння Хозарського каганату просунулась із Подоння на Північний Схід до території мордви-мокши [Алихова 1959, с. 32; Алихова 1969, с. 5]. До того слід додати, що етнонім буртас і в післяхозарський період набув подальшого поширення, а не зник з часом. Таким чином, можна констатувати, що алани лісостепового Подоння, які до кінця зберігали вірність хозарам, після 965 р. переселилися у трьох напрямках: на Північний Захід, в середовище слов'ян-сіверян; на Південь, до своєї батьківщини на Північному Кавказі; на Північний Схід, до території мордви на правобережжя Середньої Волги, де вже існував масив аланського населення.

Лінгвісти встановили, що в період раннього середньовіччя мордва являла собою єдиний етнічний масив, який з часом був розрізаний якимось прибулим із південноруських степів народом. Цим вони пояснюють утворення двох етномовних спільностей мордви: ерзі і мокші [Серебренников, 1965, с. 255–256]. Цілком можливо, що цими прибульцями були буртаси.

Дані топонімії свідчать про те, що топоніми типу Буртас, Буртаси набули поширення саме на правому березі Середньої Волги і на лівому березі Волги практично відсутні. Як вважав О.І. Попов, назви місцевостей з іменем буртас зайвий раз можуть свідчити про виділення прибульців-буртасів із загальної маси корінного населення [Попов, 1948, с. 200–203; Попов, 1973, с. 119; Добродомов, 1989, с. 18–19; Васильєв, 1960, с. 206–207]. Саме на цій території археологи зафіксували факт значного впливу традицій салтівської культури [Вихляев 1974, с. 60, Алихова 1969, с. 12].

Дані мусульманських авторів кінця Х – XII ст. про буртасів в основному повторюють відомості більш раннього мусульманського періоду, хоча у більшості випадків мусульманські автори прив'язують буртасів до булгар Середньої Волги [Заходер, 1962, с. 230–252]. Однак відомості „Худуд ал-'Алам” відрізняються нестандартністю. По-перше, анонімним автором трактату волзькі булгари були

помилково названі „буртасами”, а власне буртаси – „барадасами”. Так, було зазначено, що „буртаси” мусульмани і до їхнього складу увішли племена: "біхдула [барсула. – О. Б.], ішкіль, булгар". По-друге, про власне буртасів, яких анонімний автор назвав б.рдас, сказано, що „у них два царя, які один з одним не мають стосунків". При цьому частина „барадасів" була локалізована поблизу волзьких булгар [Худуд ал-Алем, 1930, табл. 76; Minorsky, 1937, p. 461]. Використання нового терміна щодо позначення буртасів можна пояснити тим, що автор трактату міг його запозичити вже наприкінці Х ст. не з попередніх письмових джерел, а від мандрівників, і цей термін міг більше відповідати оригіналу самоназви народу, ретроспективно *farad-as*. З іншого боку, слід вважати, що після значної міграції аланів-буртасів на Середню Волгу, пов'язаної з падінням Хозарського каганату, наприкінці Х ст. буртаси мали тимчасово політично домінувати в регіоні. У той час мало місце послаблення Волзької Булгарії, що було пов'язане з походом Володимира. Про це «Повість минулих літ» повідомляє наступне: „В лето 6493 иде Володимер на болгары с Добрынею, с уем своим, в ладьях" [Повесть временных лет, 1950, с. 59]. Отже, тимчасовим зростанням політичної могутності буртасів на Середній Волзі наприкінці Х ст. можна пояснити те, що анонімний автор „Худуд ал-'Аlam" помилково назвав волзьких булгар „буртасами".

Проте давньоруські тексти при описі подій XI–XII ст. зовсім не згадують буртасів. Відомості про буртасів як сусідів волзьких булгар вперше з'являються у складеній в середині XIII ст. пам'ятці давньоруської літератури "Слово о погибели Русской земли". Там відзначенні території, залежні від князів Стародавньої Русі напередодні монгольського вторгнення, серед яких згадана область сусідів волзьких булгар – буртасів: "От моря до Болгаръ, от Болгар до Буртас, от Буртас до Чермис, от Чермис до Моръдви – то все покорено было богом крестиянскому языку поганьскыя страны: великому князю Всеволоду, отцу его Юрью, князю Киевскому, деду его, Володимеру и Манимаху" [Бегунов, 1965, с. 183]. Крім того, у цьому творі зазначено: "Буртаси, Черемиси, Веда и Мордъва бортъничау на князя великого Володимера" [Бегунов, 1965, с. 184]. Тобто, у цьому першому згадуванні про буртасів у давньоруських джерелах міститься вказівка на те, що у передмонгольский період буртаси правобережжя Середньої Волги знаходилися в сфері впливу не тільки Волзької Булгарії, але й Русі і являли собою окрему етнічну групу, відмінну від мордви. Щодо релігійної приналежності середньоволзьких буртасів у передмонгольский період "Слово о погибели Русской земли" нічого не повідомляє.

Таким чином, не зрозуміло, чому до середини XIII ст. давньоруські джерела нічого не повідомляють про буртасів, які були східними сусідами Русі. Тому логічно припустити, що середньоволзькі буртаси могли бути відомими у післяхозарський період у давньоруських та інших немусульманських джералах під іншою назвою. У зв'язку з цим великий інтерес становить гіпотеза О. Пріцака, згідно з якою у згаданій Кембріджським анонімним документом Х ст. країні *Asya ('SY')* варто бачити "одну з держав, створених стародавніми аорсами в Поволжі". "Вони позначаються, – вважає вчений, – в ісламських джералах як буртаси. Костянтин Багрянородний називає їх *Mordia*. Вони були північними сусідами хозарів. Відповідно до Костянтина, десять днів шляху відділяють Мордію від держави печенегів" [Голб, Прицак, 1997, с. 160]. Підставою для ототожнення поволзьких буртасів і асів стала запропонована

самим О. Пріцаком етимологія етноніму "буртас". Відомий сходознавець бачить у даному етнічному терміні початкову форму *furt-as*, що є східноіранських мовах, у тому числі і в осетинській, повинна означати "річкові аси" [Pritsak, 1978, p. 264]. Що ж стосується зв'язку середньовічних асів зі стародавніми аорсами, то О. Пріцак підтримує думку тих дослідників, які вважають, що етнічне найменування *as* через проміжну форму *ars* було пов'язане із сарматським етнонімом аорси [Мінорський 1963, с. 193–194; Pulleyblank, 1963, с. 220]. Підставою же для ототожнення місцевонаходження іраномовних племен із країною *Mordia*, очевидно, стала поширення думка, що в етнічних термінах *мордва*, *марі* та *удмурт* утримується давньоіранський термін *mard* – "людина, чоловік", який у стародавні часи предки фінно-угорських народів могли запозичити в іранців [Попов, 1973, с. 102–103; Лыткін, 1975, с. 84–97; Клима 1989, с. 47; Бушаков 1995–1996, с. 98].

Щодо запропонованої О. Пріцаком локалізації країни *Asya ('SY')* Кембріджського документа на Середній Волзі знайдуться заперечення [Артамонов, 1962, с. 358]. Необхідно відзначити, що в даний час багато хто з дослідників дотримується північнокавказької локалізації країни *Asi* Кембріджського документа [Гаглойти, 1966, с. 176–177; Гаглойти, 1967, с. 82–83; Кузнецов, 1962, с. 125; Плетнева, 1963]. Що ж стосується ототожнення середньовічних асів із стародавніми аорсами, то щодо походження етноніма *as* існують й інші точки зору [Міллер, 1887, с. 38; Гаглойти 1967, с. 78; Kalman, 1977, old. 8–10].

На можливе ототожнення ясів, що мешкали в XII ст. у Північно-Східній Русі, з буртасами Середньої Волги вказав І.Г. Добродомов. Підставою для цього, з одного боку, стала інформація давньоруських літописів про те, що в 1175 р. був убитий володимиро-суздальський князь Андрій Боголюбський і серед його вбивць був Амбал (Анбал) Ясин. Амбал, на думку дослідника, міг з'явитися при Володимиро-Сузdalському дворі після вдалого походу Андрія Боголюбського на Волзьку Булгарію в 1164 р. З іншого боку, І.Г. Добродомов виділив серед написів на надгробках волзько-камських булгар XIV ст. осетинське ім'я Амбал (Анбал), причому в двох варіантах, як це подано в різноманітних списках давньоруських літописів (проте тут йдеться не про правобережжя Волги, а про лівобережжя). Третім аргументом на користь перебування аланів-ясів на Середній Волзі І. Г. Добродомов вважає вказівку літопису, що серед убивць Андрія Боголюбського була його дружина-болгарка, а також зауваження В.М. Татищева, що вона була також ясинею (аланкою). Це змусило І.Г. Добродомова зробити висновок: "Більш логічно вважати, що яси Володимиро-Сузdalського князівства пов'язані з Волзькою Булгарією і ототожнюються з аланомовними буртасами, які жили на цій території" [Добродомов, 1993, с. 130–136].

Живі суперечки викликає походження другої дружини Андрія Боголюбського. Багато дослідників дотепер безапеляційно вважають її яскою (аланкою), посилаючись, у першу чергу, на примітку В.М. Татищева: "Княгиня Андреева сия была вторая, ясыня, но когда первая умерла и когда с нею он женился, того историки не показали" [Татищев, 1964а, с. 250]. У генеалогічному списку давньоруських князів, також поданому В.М. Татищевим, про другу дружину Андрія Боголюбського сказано: "ясыня, кайнена 1177 г." [Татищев, 1964б, с. 105]. Дуже характерно, що в жодному зі списків давньоруських літописів, збережених до наших

днів, відомостей про яське походження цієї жінки немає. В.М. Татищев відзначив, що інформацію про другу дружину Андрія Боголюбського він "точно из манускрипта Еропкина взяв, яко обстоятельнеше, внес" [Татищев, 1964а, с. 250]. На жаль, даний літопис не зберігся до наших днів і перевірити достовірність наведених зведень уже неможливо.

Незважаючи на це, щодо походження другої дружини Андрія Боголюбського і наближеного до володимиро-суздальського двору Амбала (Анбала) Ясина робилися різноманітні припущення. Так, П. Бутков вважав, що друга дружина Андрія Боголюбського походила з кавказьких або донських ясів. Підставою для цього, на його думку, став той факт, що син Андрія Боголюбського від другого шлюбу – Георгій (Юрій) після смерті батьків "удалился к сродникам матери на Дон, или к Кавказу, и явился на р. Сунже или Севенге, во владениях ханов Хазарии, подлежавшей к обширному Дашт-и-Кипчаку" [Бутков, 1825, с. 327]. Таких же поглядів продовжує дотримуватися Ю.О. Лимонов. Крім того, з існуванням «зв'язків родинних, національних, або яких-небудь інших» щодо другої дружини Андрія Боголюбського – «яски» дослідник пов'язує і появу Амбала Ясина при володимиро-суздальському дворі [Лимонов, 1987, с. 95]. Такий же мотив ззвучить і у А.П. Новосельцева, який, у відповідності до традиційних понять, пов'язав походження Амбала Ясина з Північним Кавказом [Новосельцев, 1968, с. 216].

Проте, давньоруські літописи свідчать про середньоволзьке походження другої дружини Андрія Боголюбського. У Тверському літописі сказано, що вона "бе бо Болгарка родом" [Тверская..., 1863, с. 250]. Тому можна цілком погодитися з думкою Є.Г. Пчеліної, що шлюб із цією жінкою Андрій Боголюбський міг укладти після походу на Каму в 1164 р. [Пчелина, 1963, с. 160–161]. Дійсно, про цей похід у 1164 (6672) р. повідомляють давньоруські літописи: "Того ж лета иде князь великий Андрей на Болгары, а с ним брат его Ярослав, и сын Андреев Изяслав и князь Юрий Муромский... одва в мале дружине князь Болгарский утече до Великого города. Князь же великий взя их города, възратися с победою великою, видя поганыя избиты, а свою дружину целу... и възратися, и повоеви землю их, и пожке, и шед взяша город их славный Брахимов в Каме, и сътвори землю их пусту" [Тверская..., 1863, с. 235–236]. Виходячи з цієї інформації, І.Г. Добродомов висловив припущення: "Болгаркою дружина Андрія Боголюбського іменувалася, оскільки вона походила з Волзько-Камської Булгарії, у зв'язку з цим термін болгарка вказує не на її етнічну принадлежність, а на територіальне і державне походження" [Добродомов, 1993, с. 135]. Отже, дуже сумнівно, що друга дружина Андрія Боголюбського могла бути яскою. Проте не викликає заперечень припущення дослідника про аланське походження ключника князя – Амбала (Анбала) Ясина. Аргументи І.Г. Добродомова щодо того, що Амбал потрапив до Володимиро-Суздальского двору після походу Андрія Боголюбського на Волзьку Булгарію в 1164 р. і походив з буртасів, виглядають переконливими [Добродомов, 1993, с. 136]. Ще у XIX ст. В.Ф. Міллер переклав даний антропонім з осетинською як «Товариш». При цьому форма Амбал відповідала нормам іронського діалекта, а Анбал – дігорського [Міллер, 1887, с. 68].

Проте А.М. Карсанов, як і деякі дослідники, вірить у яське (аланське) походження другої дружини Андрія Боголюбського і вважає, що вона вийшла заміж за володимиро-суздальського князя після його успішного походу до Волзької Булгарії в

1164 р. Це дозволило А.М. Карсанову зробити аналогічний гіпотезі І. Г. Добродомова висновок, що „будучи за державною принадлежністю з Волзької Булгарії, ця дружина князя Андрія за етнічною принадлежністю була ясінею (аланкою), як зазначили В.М. Татищев та П.Г. Бутков” [Карсанов, 1994, с. 388–391]. У зв’язку з цим було зроблене припущення, що “дружина-ясіня князя Андрія й Ам(н)бал були родичі”, тому що “цим пояснюється його успішна кар’єра і високе положення при володимирському дворі” [Карсанов 1994, с. 393]. Останній фактор може з однієї сторони пояснюватися не тільки родинними зв’язками, а й земляцькими взаємовідносинами.

Крім того, давньоруські літописи повідомляють про знаходження ясок при Володимиро-Сузdalському дворі і під 1182 р. [Ипатьевская летопись, 1843, с. 125] Проте після того яси на Володимиро-Сузdalській землі більше не згадувались. Тому є підстави вважати, що ці яси були відомі у давньоруських документах при описі подій більш пізнього періоду під іншою етнічною назвою. У зв’язку з цим великий інтерес становить повідомлення літописів про те, що у 1216 р., під час битви між володимиро-сузdalським князем Юрієм та Ярославом Всеvolodовичем і новгородським князем Мстиславом Мстиславичем Удатним, на допомогу першим двом прийшли “Муромьци, и Бродници, и Городчане, и вся сила Сузdalской земли” [Лаврентьевская, 1926—1928, стб. 294; Воскресенская..., 1956, с. 122]. Звідси випливає, що згадані тут бродники не були жителями Половецького степу, а являли собою частину населення Володимиро-Сузdalської землі. Саме це може бути важливим доказом того, що термін бродники являв собою слов'янський переклад етнічного терміна східноіранського походження *fard-as* – “аси броду” і згадані у даному уривку „бронники“ були ясами Володимиро-Сузdalської землі, які мали походити з країни буртасів Середньої Волги.

У XI–XII ст. зросла могутність Волзької Булгарії, в наслідок чого територія держави охоплювала не тільки лівобережжя Середньої Волги, але й інші сусідні території. На думку дослідників, у передмонгольський період до складу Волзької Булгарії входили: на сході – території до лівого берега р. Білої; на півночі – землі в басейні р. Казанки і територія між Волгою та Вяткою на північ від р. Ками; на півдні – землі аж до Саратова та до р. Урал; на заході – володіння до гирла р. Оки. Основним ядром Волзької Булгарії було лісостепове Закам’я [Греков, Калинин, 1948, с. 103–104; Мухамедьяров, 1953, с. 717]. Тому є підстави вважати, що за часів розквіту Волзької Булгарії до її складу увійшли племена різноманітного походження. На думку Б.Д. Грекова та М.Ф. Калініна, серед них були буртаси, ари, черемиси, частина башкирів та інші етнічні групи, які були предками сучасних фінно-та тюркомовних народів Східного Поволжя [Греков, Калинин, 1948, с. 112–113]. У даному випадку доречно вести розмову про те, що ці етнічні групи знаходились у васальних відносинах щодо болгарського царя, і їхніми головними повинностями було виставляти за його вимогою військо та сплачувати данину. Очевидно, що саме такі обов’язки були покладені на буртасів.

З перебуванням буртасів у передмонгольський період на території Пензенської обл. та на сусідніх територіях М.Р. Полесських пов’язує поширення поселень аналогічних Золотарівському городищу і пов’язаних з ними речових комплексів. За його спостереженнями, місцева червона або коричнева кераміка та конструкція

городищ типу Золотарівського знаходять аналоги з керамікою аланів та з керамікою із облаштуванням городищ Волзької Булгарії [Полесских 1956, с. 81–99; Полесских 1960, с. 14–17; Полесских 1977, с. 67–82]. Отже, є підстави вважати, що на правобережжі Середньої Волги в XI–XII ст. проживали буртаси, які своїм походженням були пов'язані з аланами – носіями салтівської культури, і ця територія входила до складу Волзької Булгарії.

Знаходження буртасів під владою волзьких булгар мало сприяти поширенню серед буртасів ісламу. Про це можуть, принаймні, свідчити дані документів більш пізньої монгольської епохи. Так, відвідавши у середині XIII ст. Золоту Орду Г. Рубрук, говорячи про сучасну йому ситуацію на правобережжі Середньої Волги, особливо відзначив представників народу "Мердас", які були "Сарацини" [Рубрук, 1957, с. 110]. У зв'язку з цим варто звернути увагу на думку тих дослідників, які вважають, що саме в народі Мердас Г. Рубрука варто бачити перекручено назву Буртас, а не позначення для мордви-ерзі, бо в середовищі останньої іслам ніколи не мав поширення [Васильев, 1960, с. 191]. Таким чином, інформація Г. Рубрука дозволяє вважати, що вже в середині XIII ст., тобто за кілька десятиліть до офіційного прийняття ісламу в Золотій Орді, середньоволзькі буртаси вже були мусульманами, у чому варто бачити вплив сусідніх волзьких булгар-мусульман. Принадлежність середньоволзьких буртасів до числа мусульман підтверджує також арабомовний автор XV ст. Хіміярі у своєму творі "Кітаб ар-рауд ал-Мітар" [Левицкий, 1960, с. 135].

Присутність аланів-асів на правобережжі Середньої Волги навіть на початку XIII ст. підтверджують дані творів перських істориків, де йдеться про похід військ Батия на Волзьку Булгарію та Русь у 1236–1237 рр. Так, сучасник подій перський історик Джувейні (1226–1283 рр.) у своїй "Історії завоювання світу" в тих фрагментах тексту, де йдеться про похід на Волзьку Булгарію, помістив країну асів між Руссю і Волзькою Булгарією [Тизенгаузен, 1941, с. 22–23, 24].

Більш докладна розповідь про події 1236–1237 рр. міститься у "Збірнику літописів" Рашид ад-Діна. Однак аналіз текстів творів Рашид ад-Діна і Джувейні показує, що вони використовували практично одні джерела інформації [Тизенгаузен, 1941, с. 34; Рашид ад-дин, 1960, с. 37; Рашид ад-дин, 1980, с. 123–124; Рашид ад-дин, 1379/1995, с. 474]. За даними Рашид ад-Діна, похід розпочався в місяці джумад 633 р. х. (11 лютого — 11 березня 1236 р.). Усі війська з'єдналися в районі Булгара [Тизенгаузен, 1941, с. 34–35; Рашид ад-дин, 1960, 37; Рашид ад-дин, 1980, с. 124–126; Рашид ад-дин, 1379/1995, с. 474–475]. Це підтверджує наступна фраза Рашид ад-Діна про похід військ Субедая "у країну асів і межі Булгара" [Тизенгаузен, 1941, с. 34–35; Рашид ад-дин, 1960, 37–38; Рашид ад-дин, 1980, с. 127; Рашид ад-дин, 1379/1995, с. 475]. Далі Рашид ад-Дін повідомляє, що зі знаком покірності до монголів прийшли місцеві вожді Баян і Джику, а потім знову повстали. На придушення повстання був посланий Субедай.

Подальша частина твору відрізняється невизначеністю локалізації описуваних подій і відповідно до цього викликає діаметрально протилежні версії і тлумачення. Так, Рашид ад-Дін повідомляє, що монголи почали каральну акцію і при цьому "Менгу-каан з лівого флангу йшов берегом великої ріки" [Рашид ад-дин, 1980, с. 129; Рашид ад-дин, 1379/1995, с. 475]. У даному випадку можна припустити, що основні

монгольські сили пішли на захід, а через те, що Менгу-каан складав лівий фланг війська, то природно припустити, що він рухався в південно-західному напрямку уздовж берега Волги, а не Каспійського моря, як вважають деякі дослідики, які бачать в терміні дарія позначення моря, а не великої ріки [Феннел, 1989, с. 116—117]. Монголи не змогли б за досить короткий проміжок часу досягти Північного Прикаспію.

Особливий інтерес становить інформація Рашид ад-Діна про результат рейду Менгу-каана уздовж Волги, у результаті якого був захоплений у полон Бачман — один з емірів, “із племені ольбурлік”, і Качир-укуле, “із племені асів” [Тизенгаузен 1941, с. 35; Рашид ад-Дін, 1960, с. 38; Рашид ад-Дін, 1980, с. 129; Рашид ад-Дін 1379/1995, с. 475]. У зв'язку з тим, що в даному фрагменті згадується половецьке плем'я (народність) ольбурлік (ольбурлік), великий інтерес становить версія С. О. Плетньової, згідно з якою в асах і в половцях із племені ольбурлік слід бачити вихідців зі степів Дніпровсько-Донецького межиріччя, тому що, на її думку, у Придніпров'ї проживало половецьке плем'я “ель-Бурі” [Плетнєва, 1990, с. 178—179]. Однак слід зазначити, що в окремих варіантах твору Рашид ад-Діна “Джамі’ ат-таваріх” наводиться й інший варіант етноніму — олірлік [Рашид ад-Дін, 1379/1995 с. 475—476]. У даному випадку дуже проблематично бачити в етнонімі олірлік варіант назви племені ель-Бурі. Крім того, малоймовірно, щоб у районі Волги в 1237 р. з'явилися придніпровські половці і придонецькі алани. До степів Дніпровсько-Донецького межиріччя, судячи з даних історичних хронік, монголи повинні були прийти трохи пізніше, лише після походу на Північно-Східну Русь. Подальший аналіз тексту Рашид ад-Діна не дозволяє погодитись з припущенням С. О. Плетньової.

Так, у розповсюдженному у Східній Європі варіанті твору Рашид ад-Діна сказано, що після розгрому асів і половців на одному з островів Волги Менгу-каан провів там літо, і лише після цього, “у такіку-іл, у рік куриці, що відповідає 634 р. х. [4 вересня 1236 — 23 серпня 1237 р. н.е.]” монголи зайнялися “війною з мокшою [вар.: букші, юкші], буртасами й арджанами” і підкорили їх. Восени 1237 р. монгольські війська “пішли війною на руських”. Далі Рашид ад-Дін повідомляє: “Бату, Орда, Гуюк-хан, Менгу-каан, Кулкан, Кадан і Бурі разом обложили місто Арпан [Рязань. — О. Б.] і за три дні захопили [його]. Після цього вони заволоділи також містом Іке [Коломною. — О. Б.]” [Тизенгаузен, 1941, с. 36; Рашид ад-Дін, 1960, с. 38; Рашид ад-Дін, 1980, с. 133—134].

У відомому в Ірані списку “Історії монголів”³ Рашид ад-Діна події подані в більш стиснутому вигляді і там відсутні відомості про похід монголів на мокшу, буртасів та арджанів, що мали відбуватись напередодні вторгнення до Північно-Східної Русі восени 1237 р. [Рашид ад-Дін, 1379/1995, с. 486]. Ще більш стисла інформація про ці події міститься в “Історії завоювання світу” Джувейні. Оповідання Джувейні в більшості деталей збігається з текстом твору Рашид ад-Діна [Тизенгаузен, 1941, с. 24].

³ Видання здійснене під редакцією доктора Бахшама Керімі у 1995 р. в Тегерані. Я зазначив у передмові до тегеранського видання Бахшам Керімі, біографія хана Джучи та його сина Бату була взята із варіанту твору Рашид ад-Діна, опублікованого у 1901 р. директором Національної бібліотеки Франції Едгаром Блоше [Рашид ад-Дін, 1379/1995, с. 3—5, 475—476].

Таким чином, або Рашид ад-Дін запозичив сюжет про половецького ватажка Бачмана у Джувейні, або Джувейні та Рашид ад-Дін користувалися одним джерелом інформації. Але у творі Джувейні в розповіді про половецького еміра Бачмана відсутні відомості про те, що разом з ним монголам у районі Волги чинив опір також ватажок асів Качир-Укуле. Тому можна висловити припущення, що наведена у творі Джувейні розповідь про половецького еміра Бачмана являє собою первісну версію. Рашид ад-Дін, який жив пізніше, додав до цього ще зведення про ватажка асів Качир-Укуле. При цьому спочатку могла з'явитися версія, де не містяться дані про похід монголів проти мокші, буртасів і арджан у 1237 р. (634 р.х.). Отже, більш повний варіант розповіді є найбільш пізнім. Це припущення підтверджує також правильна транслітерація назви міста Рязань — Riazan, замість Аграп у поширеній редакції твору Рашид ад-Діна.

Отже, згадування половців і асів на Волзі після захоплення монголами Волзької Булгарії, ландшафт місцевості, де завжди присутній ліс, змушують погодитися з думкою тих істориків, які вважають, що описані події відбувалися саме в районі Середньої Волги [Греков, Якубовский, 1950, с. 58-59; Джоев, 1982, с. 13; Толочко, 1987, с. 168; Толочко, 1999, с. 167]. У зв'язку з цим необхідно згадати припущення тих дослідників, які вважають, що буртаси правобережжя Середньої Волги в епоху середньовіччя були аланами [Pritsak, 1978, р. 264; Добродомов, 1980, с. 403]. Отже, виникає думка, що поволжські аси, очолювані еміром Качир-Укуле, і буртаси правобережжя Середньої Волги — це той самий народ. Цілком можливо, що каральні заходи монголів не змогли б знищити всіх представників цього досить численного народу — буртаси згадуються аж до XVII ст. як сусіди булгар і мордви. У даному випадку мова може йти про одне з племен буртасів, що взяло участь в antimongольському повстанні, очолюваному кипчакським еміром Бачманом.

Таким чином, можна констатувати, що у VI—Х ст. алани північнокавказького походження здійснили до правобережжя Середньої Волги принаймні три значних міграції: 1) наприкінці V—VI ст. під тиском оногурів та тюркотів з Північного Кавказу алани мігрували на землі мордви; 2) у VIII ст. хозари цілеспрямовано переселили аланів-асів з Північного Кавказу для утвердження своєї влади серед мордовських племен; 3) у другій половині Х ст., після занепаду Хозарського каганату, частина аланів лісостепового Подоння змушені була переселитися до правобережжя Середньої Волги, збільшивши таким чином чисельність аланського населення регіону. Перебування аланів на правобережжі Середньої Волги відобразилось не лише на етнокультурному розвитку місцевих мордовських племен, а й сприяло поширенню в регіоні етнічних назв Мордва та Буртас, що мали іранське походження.

Література

- Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Л., 1958. Т. I.
- Алексеев В. П. Происхождение народов Восточной Европы. М., 1969.
- Алихова А. Е. К вопросу о буртасах // СЭ. 1949. № 1.
- Алихова А. Е. Из истории мордовы конца I-го – начала II-го тыс. н. э. // История древней и средневековой истории мордовского народа. Саранск, 1959.
- Алихова А. Е. Средне-цнинская мордва // Материальная культура средне-цнинской мордовы VIII–XI вв. Саранск, 1969.
- Артамонов М. И. История хазар. Л., 1962.
- Афанасьев Г. Е. Этническая территория буртасов во второй половине VIII – начале X вв. // СЭ. 1984. № 4.
- Афанасьев Г. Е., Рунич А. П. Мокрая Балка. Дневник раскопок. М., 2001. Вып. 1.
- Ахмеров Р. Б. Могильник близ г. Стерлитамака // СА. Т. XXII. М., 1955.
- Бабенко В. А. Памятники хазарской культуры на юге России // Труды XV АС. М., 1914. Т. I.
- Бартольд В. В. Арабские известия о русах // Бартольд В. В. Сочинения. М., 1963. Т. II. Ч. I.
- Бегунов Ю. К. Памятник русской литературы XIII в. "Слово о погибели Русской земли". М.–Л., 1965.
- Бутков П. О браках князей Русских с Грузинками и Ясынями в XII веке // Северный архив. 1825. № 4.
- Бушаков В. А. Етноніми "бодрак" і "буртас". До питання про історичну долю буртасів // Східний світ. 1995 (№2)–1996 (№1).
- Васильев Б. А. Проблема буртасов и мордва // Вопросы этнической истории мордовского народа. М., 1960.
- Васюткин С. М. К вопросу об исторических судьбах сарматского населения Нижнего Поволжья // Вопросы этнической истории Волго-Донья (Материалы научной конференции). Пенза, 1992.
- Винников А. З. Славянские курганы лесостепного Дона. Воронеж, 1984.
- Вихляев В. И. Культурные связи сурско-цнинской мордовы с аланскими племенами Северного Кавказа и Дона во второй половине I тыс. н. э. // Материалы по археологии и этнографии Мордовии. Саранск, 1974.
- Вихляев В. И. Мордовские племена эпохи разложения первобытно-общинного строя и их соседи // Этнокультурные связи мордовы (Дооктябрьский период). Саранск, 1988.
- Воскресенская летопись // ПСРЛ. Санкт-Петербург, 1856. Т. VII.
- Гаглоити Ю. С. Аланы и вопросы этногенеза осетин. Тбилиси, 1966.
- Гаглоити Ю. С. Этногенез осетин по данным письменных источников // Происхождение осетинского народа. Орджоникидзе, 1967.
- Гадло А. В. Этническая история Северного Кавказа X–XIII вв. Санкт-Петербург, 1994.
- Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских // половины VII века до конца X века по Р. Х.). Санкт-Петербург, 1870.
- Генинг В. Ф., Халиков А. Х. Ранние болгары на Волге. М., 1964.
- Голб Н., Прицак О. Хазарско-еврейские документы X века. М.–Иерусалим, 1997.

Головко О. Б. Торки в історії причорноморських степів // Східний світ. 1999. № 1–2 (Etymon. До 80-річчя академіка О. Пріцака).

Греков Б. Д., Калинин Н. Ф. Булгарское государство до монгольского завоевания // Материалы по истории Татарии. Казань, 1948. Вып. I.

Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и ее падение. М.-Л., 1950.

Джавахадзе Н. В. Система родства осетин. Тбилиси, 1989.

Джиоев М. К. Алания в XIII–XIV вв. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. М., 1982.

Димитров Д. И. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. Варна, 1987.

Добродомов И. Г. О некоторых гиппологизмах и созвучных словах (Из аланского пласта иранских заимствований чувашского языка) // Труды НИИ языка, истории и экономики при Совмине Чувашской АССР. Чебоксары, 1980а. Вып. 97.

Добродомов И. Г. Из аланских следов в топонимии европейской части СССР // Имя – етнос – история. М., 1989.

Добродомов И. Г. Об одном алано-бургасском имени в эпитафиях волжских булгар XIV века // Ономастика и эпиграфика средневековой Восточной Европы и Византии. М., 1993.

Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Горган и Поволжье в IX–X вв. М., 1962. Т. I.

Известия ал-Бекри и других авторов о руси и славянах. Ч. 1 // Статьи и разыскания А. Куника и барона В. Розена. Санкт-Петербург, 1878.

Иордан. О происхождении и деяниях гетов / Пер. с лат. Е. Ч. Скржинской. М., 1960.

Ипатьевская летопись // ПСРЛ. Санкт-Петербург, 1843. Т. II.

Иченская О. В. Особенности погребального обряда и датировка некоторых участков Салтовского могильника // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. К., 1982.

Ищериков П. А. Аланский могильник близ г. Стерлитамака // КСИИМК. М., 1952. Т. XLVII.

Калоев Б. А. Похоронные обычаи и обряды осетин в XVIII – начале XIX вв. // КЭС. М., 1984. Т. VIII.

Карсанов А. Н. Ясыня из Волжской Болгарии // Герменевтика древнерусской литературы. М., 1994. Сб. 6. Ч. II.

Клима Л. Поволжские финно-угры в письменных источниках I–II тыс. н. э. // Советское финно-угроведение. 1989. №1.

Ковалевская В. Б. Археологические следы пребывания древних болгар на Северном Кавказе // Плиска–Преслав. Прабългаската култура (Материалы от българо-советската среща, Шумен, 1976). София, 1981. Т. II.

Коковцов П. К. Еврейско-хазарская переписка в Х в. Л., 1932.

Константин Багрянородный. Об управлении империей / Под ред. Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева. М., 1991.

Крупнов Е. И. Из итогов археологических работ // Известия СО НИИ. Орджоникидзе, 1940. Вып. IX.

Кузнецов В. А. Аланские племена Северного Кавказа // МИА. 1962. №106.

Кузнецов В. А. Рецензия на работу С. А. Плетневой "От кочевий к городам" // СА. 1969. № 2.

Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Л., 1926–1928. Т. I.

Левицкий Т. "Китаб ар-раут аль-Митар" ибн абу ал-Мунсина ал-Химйари" как источник сведений о Восточной, Центральной и Северной Европе // Проблемы источниковедения. 1960. № 3.

Лимонов Ю. А. Владимиро-Суздальская Русь. Очерки социально-политической истории. Л., 1987.

Лыткин В. И. Пермско-иранские языковые контакты // Вопросы языкознания. 1975. № 3.

Магометов А. Х. Семья и семейный быт осетин в прошлом и настоящем. Дрджоникидзе, 1962.

Максимов Е. К. Позднейшие сармато-аланские погребения V–VIII вв. на территории Нижнего Поволжья // Труды Саратовского областного музея археологии (Археологический сборник). Саратов, 1956. Вып. 1.

Материалы по истории мордвы VIII—IX вв. (Дневник раскопок П.П. Иванова) Моршанск, 1952.

Мерперт Н. Я. Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье // СА. 1955. Т. XXIII.

Миллер В. Ф. Осетинские этюды. М., 1887. Т. III.

Минаева Т. М. К истории алан Верхнего Прикубанья по археологическим данным. Ставрополь, 1971.

Минорский В. Ф. История Ширвана и Дербента X–XI вв. М., 1963.

Мордва // Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Эфрон. Санкт-Петербург, 1896. Т. XIX. А.

Мухамедьяров Ш. Ф. Народы Среднего Поволжья и Приуралля в IX – первой четверти XIII вв. // Очерки истории СССР IX–XV вв. М., 1953. Ч. 1.

Нечаева Л. Г. Об этнической принадлежности подбойных и катакомбных погребений сарматского времени в Нижнем Поволжье и на Северном Кавказе // Исследования по археологии СССР. Сборник в честь М. И. Артамонова. Л., 1961.

Новосельцев А. П. Русь и государства Кавказа // Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. М., 1968.

Плетнева С. А. О юго-восточной окраине русских земель в домонгольское время // КСИА. 1964. Вып. 99.

Плетнева С. А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура // МИА. 1967 № 142.

Плетнева С. А. Средневековые "амазонки" в европейских степях // Археологические памятники лесостепного Подонья и Поднепровья I тыс. н. э. Воронеж, 1983.

Плетнева С. А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. М., 1989.

Плетнева С. А. Половцы. М., 1990.

Повесть временных лет / Под ред. Д. С. Лихачева. М.–Л., 1950. Ч. I.

Полесских М. Р. В недрах времен. Пенза, 1956.

Полесских М. Р. Боевое оружие и снаряжение из могильников Армиевского типа // СА. 1968. № 1.

Полесских М. Р. Древнее население Верхнего Поволжья и Примокшанья. Пенза, 1977.

Попов А. И. Буртасы и мордва // Ученые записки ЛГУ (Серия востоковедческих наук. Советское финно-угроведение). 1948. Вып. 2.

Попов А. И. Названия народов СССР. Л., 1973.

Пріцак О. Деремела=Бродники // International Journal of Slavic Linguistic and Poetics. 1965. IX.

Пчелина Е. Г. Упоминания о ясах в русских летописях // МИА. 1963. № 114.

Рашев Р. Прабългарите през V–VII век. Велико Търново, 2000.

Рашид-ад-дин. Сборник летописей. М.–Л., 1952. Т. I. Кн. I.

Рашид-ад-дин. Сборник летописей. М.–Л., 1952. Т. I. Ч. 2.

Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. М.–Л., 1960. Т. II.

Рашид ад-Дин. Джами' ат-Таварих. Критический текст. М., 1980. Т. II. Ч. I.

Рашид ад-Дин. Джами' ат-Таварих. Тарих-и мугул. Тегран, 1379/1995.

Рубрук Г. Путешествие в восточные страны // Карпини П. История монголов.

Рубрук Г. Путешествие в восточные страны. М.–Л., 1957.

Саханев В. Б. Раскопки на Северном Кавказе в 1911–1912 гг. // Известия Археологической комиссии. М., 1914. Т. 56.

Серебренников В. А. История мордовского народа по данным языка // Этногенез мордовского народа. Саранск, 1965.

Синицын И. В. Древние памятники в низовьях Еруслана (по раскопкам 1954–1955 гг.) // Материалы и исследования по археологии СССР. № 78. М., 1960.

Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время (Археология СССР). М., 1989.

Татищев В. Н. История Российской. М.–Л., 1964а. Т. III.

Татищев В. Н. История Российской. М.–Л., 1964б. Т. IV.

Тверская летопись // ПСРЛ. Санкт-Петербург, 1863. Т. XV.

Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. М.–Л., 1941. Т. II.

Толочко П. П. Древняя Русь. К., 1987.

Толочко П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. К., 1999.

Тортка А. А. Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы. Харьков, 2006.

Тортка О. О. Алано-болгарське населення Північно-Західної Хозарії в етносоціальному та геополітичному просторі Півдня Східної Європи. Автореф. дис.... доктора. іст. наук. Харків, 2007.

Трофимова Т. А. Антропологические материалы из алансского могильника возле Стерлитамака в Башкирии // Краткие сообщения Института этнографии АН СССР. М., 1952. Вып. XVII.

Туманский А. Буртас и Бердас // Известия Высших Тифлисских женских курсов. Тифлис, 1914. Кн. 1. Вып. 1.

Феннел Дж. Кризис средневековой Руси. 1200–1304. М., 1989.

Хвольсон Д. А. Известия о хазарах, болгарах, мадьярах, славянах и русах Абу-Али Ахмеда Бен Омар ибн-Даста. Санкт-Петербург, 1869.

Худуд ал-Алем, 1930 Худуд ал-'Алем (рукопись Туманского) с введением и указателем В. Бартольда. Л., 1930.

Kálmán R. A jászok eredete és nyelve. Kecskemet, 1977.

Lewicki T. Ze studiow nad źródłami arabskimi Cześć Siedriby i pochodzenie Burtasów // *Slavia Antiqua*. Poznań, 1965. № 12.

Minorsky V. *Hudud al-Alam. The regions of the world*. London–Oxford, 1937.

Pritsak O. The Khazar Kingdom conversion to Judaism // *Harvard Ukrainian studies* 1978. Vol. II. No 3.

Pulleyblank E. G. The Consonantal System of Old Chinese. Part II // *Asia Major* 1963. Vol. 9. No 2.

O. Bubenok

The Alans on the right bank of Middle Volga

in the 6-13-th centuries AD

According to the data of Archeology and written sources we can constant three migrations of the Northern Caucasian origin Alans to the right bank of Middle Volga in the Medieval times: 1) in 5-6 centuries AD as a result of expansion of the Onogurs and Turkuts in the North Caucasus; 2) in the 8-th century AD as a result of policy of the Khazars; 3) in the second half of the 10-th century as a result of flight of the Alans from the Don region after the downfall of Khazar kaganate. The being of the Alans in the Volga region promoted to the spreading of Iranian origin ethnic name Mordva and Burtas there.